

SPANNING

EEN EERLIJKE ECONOMIE

UITGAVE VAN HET WETENSCHAPPELIJK BUREAU VAN DE SP

jaargang 23, nummer 1, februari 2021

Renske Leijten ontvangt gedupeerde ouders en kinderen van de toeslagenaffaire.

EEN EERLIJKE ECONOMIE

Foto: Wiebe Kiestra©

Al vroeg in de crisis waren veel mensen het erover eens dat onze economie na corona helemaal anders georganiseerd zou moeten worden. Er moest meer aandacht en waardering komen voor de publieke sector en de ongelijkheids- en klimaatcrisis zouden moeten worden aangepakt. Inmiddels zijn we bijna een jaar verder, maar van echte verandering is nog geen sprake.

Wel hebben we gezien dat onze overheid bereid bleek om tientallen miljarden in de economie te pompen om zoveel mogelijk banen overeind te houden. Dat gold ook voor bedrijven die de afgelopen jaren nog miljardenwinsten boekten, maar nu direct aan het staatsinfuus moesten. En we hebben gezien dat politici van

links tot rechts bereid bleken om maatregelen te nemen die niemand wilde, maar die simpelweg noodzakelijk waren.

Terwijl de coronacrisis zich voortsleepte, nam de waardering voor crisismanager Mark Rutte in eerste instantie alleen maar toe. Lange tijd ging zijn VVD met grote afstand aan kop in de peilingen. Maar dat gaat mogelijk veranderen. De toeslagenaffaire, waar het kabinet over viel, legt het beleid bloot dat Rutte de afgelopen tien jaar heeft gevoerd. Straf de armen (en beloon de rijken), is het mantra van zijn drie kabinetten geweest.

Dat uitgerekend hij nu degene zal zijn die gaat zorgen voor een omslag

naar een eerlijke economie en overheid, mag je dan ook als ongelofwaardig bestempelen.

Wij socialisten hebben nadrukkelijk wel die ambitie om de zaken fundamenteel te veranderen. Om ons te voeden met ideeën over hoe de wereld er na corona uit zou kunnen zien, spraken wij met een drietal economen die elk vanuit hun eigen expertise hun licht laten schijnen over wat er dan zou moeten gebeuren. Ons Tweede Kamerlid Mahir Alkaya besluit deze Spanning met een betoog over welke lessen we kunnen trekken uit de vorige crisis en met welke voorstellen wij de verkiezingen ingaan om tot een eerlijke economie en samenleving te komen. ■

IN DIT NUMMER

4 'ER ZIJN VEEL SIGNALLEN DAT HET NEOLIBERALISME OP ZIJN RETOOR IS'

Financieel econoom Dirk Bezemer schreef een boek om het kapitalisme te redden van zichzelf

Tijmen Lucie

10 VERRIJK JE BLIK!

Ontwikkelingseconoom Irene van Staveren stelt dat we voor een robuuste economie verder moeten kijken dan markt en overheid

Bart Linssen

14 DE OMSTANDIGHEDEN MENSELIJK MAKEN

Vier boeken over wat te doen na de crisis

Tijmen Lucie

16 'DEZE CRISIS VERSNELT STRUCTURELE VERANDERINGEN'

Innovatie-econoom Erik Stam zegt dat de politiek de crisis moet gebruiken om innovaties aan te jagen waar we op de lange termijn voordeel van hebben

Bart Linssen

20 DE (ON)ZIN VAN ONZE TIJD

Wij socialisten willen de economie en samenleving fundamenteel veranderen

Mahir Alkaya

COLOFON

Spanning wordt uitgegeven door het Wetenschappelijk Bureau van de SP. Een abonnement kost 25 euro per jaar voor niet-leden. De betaling gaat per incasso.

Abonnementenadministratie
Snouckaertlaan 70
3811 MB Amersfoort
T (088) 243 55 40
E administratie@sp.nl
Redactieadres
Snouckaertlaan 70
3811 MB Amersfoort
T (088) 243 55 35
E spanning@sp.nl

Redactie
Ruud Kuin
Bart Linssen
Tijmen Lucie
Eduard van Scheltinga
Tekstredactie
Daniël de Jongh
Redactieraad
Jannie Visscher

Basisontwerp
Thonik en BENG.biz
Vormgeving
Nenad Mečava
Gonnie Sluijs
illustratie cover
Nenad Mečava

Tenzij anders vermeld, is op de inhoud van deze publicatie de Creative Commons Naamsvermelding-Niet Commercieel-GeenAfgeleideWerken 3.0 Nederland licentie van toepassing. creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/nl

DE SP ZET ZICH IN VOOR MENSELIJKE WAARDIGHEID, GELIJKWAARDIGHEID EN SOLIDARITEIT

Dirk Bezemer (1971) is econoom. Als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen doet hij onderzoek naar de gevolgen van financiële structuren voor het functioneren van de economie. Daarnaast is hij lid van het *Sustainable Finance Lab* en schrijft hij tweewekelijks een column in *De Groene Amsterdammer*.

‘ER ZIJN VEEL SIGNALLEN DAT HET NEOLIBERALISME OP ZIJN RETOUR IS’

Tekst: Tijmen Lucie Foto Reyer Boxem©

In *Een land van kleine buffers* laat Dirk Bezemer zien hoe onze economie is scheefgegroeid. Hoe geld zich ophoopt bij aandeelhouders. Bij de staat en bij de internationale financiële markten. En wordt onttrokken aan de lonen en de financiële buffers van huishoudens en bedrijven. Volgens Bezemer is een andere inrichting van de economie mogelijk, zonder dat je daarvoor het kapitalisme hoeft af te schaffen. ‘Ik heb dit boek geschreven om het kapitalisme te redden van zichzelf.’

› **Joris Luyendijk schrijft in zijn voorwoord op uw boek: “De centrale draai die Dirk Bezemer in zijn boek voorstelt is om de economie en het financiële stelsel weer in dienst te stellen van de mens, in plaats van andersom.” Waar doelt Luyendijk op?** ‘Wat ik in het boek beschrijf is de financiële structuur van Nederland. Daarmee bedoel ik de geldstromen van de economie en hoe die georganiseerd zijn. Het lijkt wel of het ophopen van geld op bepaalde plekken in de economie een doel op zich is geworden. En dat huishoudens, bedrijven en overheid zich moeten aanpassen aan dat doel. Wat Luyendijk dus bedoelt is dat financiële waarden, zoals aandeelhoudersvermogen en een lage staatsschuld, belangrijker zijn geworden dan reële doelen zoals het geluk en welzijn van mensen.’

› **Heeft u het idee dat er nu door de coronacrisis politiek momentum is om deze draai te maken?** ‘Ja, ik denk het wel. Ik ben daar heel hoopvol over. Bij de Algemene Beschouwingen in september was de hele Kamer voor een sterkere overheid. Kort daarna kwam het nieuws dat alle partijen, inclusief de VVD, voor een verhoging van het minimumloon zijn. Er waren natuurlijk al eerder signalen, zoals het rapport van de commissie-

Borstlap over de flexibilisering van de arbeidsmarkt. Voor het eerst was er een officieel rapport dat stelde dat het niet goed is dat zoveel mensen op een financieel onveilige plek werken en dat dit een maatschappelijk probleem is. Er zijn veel signalen dat het neoliberalisme op zijn retour is, ook in Nederland.’

› **Een centraal begrip in uw boek is *kleine-bufferkapitalisme*. Wat bedoelt u hiermee?**

‘Ik probeer de lezer een idee te geven hoe het systeem werkt. Een term als kleine buffers helpt daarbij, want die zijn er een symptoom van. Dan gaat het in de eerste plaats om kleine buffers van huishoudens. Veel Nederlandse huishoudens hebben lage inkomens en zijn afhankelijk van toeslagen en uitkeringen om rond te kunnen komen. Uit onderzoek van het Nibud en ook van de Nederlandse Bank, blijkt dat een aanzienlijke minderheid van de huishoudens niet in staat is om binnen een paar maanden 2.000 euro bij elkaar te

krijgen; de helft van deze huishoudens niet eens 500 euro. Dat zijn bedragen die je wel tot je beschikking zou moeten hebben in het geval de koelkast of auto kapot gaat. In de tweede plaats gaat het om kleine buffers van bedrijven. Dan heb ik het over bedrijven die jarenlang hoge winsten hebben geboekt, maar direct na het uitbreken van de coronacrisis al de hand moesten ophouden bij de overheid omdat ze geen buffers hadden. Voorbeelden zijn KLM en Booking.com.

Als je wilt begrijpen waarom zoveel huishoudens en bedrijven kleine buffers hebben, kom je al snel te spreken over het systeem. Want het feit dat zoveel huishoudens kleine buffers hebben, heeft te maken met de achterblijvende loongroei en de bezuinigingen op de verzorgingsstaat en de publieke sector. En dat zoveel bedrijven kleine buffers hebben, heeft te maken met belastingwetgeving die dat faciliteert. Ons belastingstelsel maakt het aantrekkelijk dat winsten

‘De hele Tweede Kamer is voor een sterkere overheid’

worden onttrokken aan bedrijven, naar aandeelhouders vloeien en tot grotere vermogensongelijkheid leiden. Er ontstaat dan een scheefgroei in de economie. Op sommige plekken hoopt het geld zich op, terwijl op andere plekken juist geld tekort is.’

› **Maar is het opbouwen van vermogen niet eigen aan het kapitalisme?**

‘Ja, dat klopt. In het kapitalisme zit enerzijds een tendens tot ongelijkheid en instabiliteit, maar anderzijds ook een tendens tot dynamiek, creativiteit en innovatie. Dat zijn de twee kanten van het kapitalisme zoals ik het zie. Daarom moet je als overheid continu reguleren en bijsturen en een goede context bieden. Zodat de constructieve kanten van kapitalisme ruim baan krijgen en de destructieve kanten van kapitalisme, zoals speculatie en de neiging tot instabiliteit, beteugeld worden.’

› **Toch wordt het idee van vermogensopbouw nauwelijks bekritiseerd. Hoe komt dat?**

‘Wat hier moeilijk aan is, is dat het opbouwen van vermogen in feite sparen is. En sparen vinden Nederlanders geweldig. Maar macro-economisch gezien betekent sparen het ophopen van vermogen ten koste van bestedingen.

Sinds Keynes weten we al dat sparen het onttrekken van geld is aan de productieve kringloop van de economie. Geld wordt in financiële vermogenstitels, zoals aandelen, obligaties, derivaten, of vastgoed gestoken, waarin het in wezen improductief is. De hoop is dat het via aandelenmarkten en vastgoed bijdraagt aan het productieve proces en aan de vorming van winsten en lonen. Maar heel vaak gebeurt dat niet. Daar wil ik de aandacht op vestigen.’

› **U spreekt in uw boek over inactief geld. Hoe kan dit geld ingezet worden ten dienste van ons allemaal?**

‘We moeten kijken naar de geldstromen richting die ophoping van inactief geld. Daarbij is in de eerste plaats van belang dat er in de afgelopen decennia een steeds groter deel van het bruto binnenlands product (dat wat we met ons allen in een jaar

verdienen, –red.) naar winsten is gegaan. Deze winsten worden voor een groot deel aan aandeelhouders uitgekeerd of, in het geval van het mkb, door directeur-grotaandeelhouders aan het bedrijf onttrokken. In beide gevallen eindigt het als investeringen in aandelen, obligaties of vastgoed. Daardoor wordt veel geld inactief. Om daar structureel iets aan te doen, zou je eigenlijk de flexibilisering van de arbeidsmarkt terug moeten draaien. Zo versterk je de positie van arbeid en gaat een groter deel van het bbp naar lonen.

In de tweede plaats wordt vermogen veel minder zwaar belast dan inkomen, en die kloof is de laatste decennia alleen maar groter geworden. Ook daardoor wordt veel geld onttrokken aan de reële economie.

Daarom zou je het belastingstelsel moeten herzien. Ik sluit hierbij aan bij het rapport *Ontwerp voor een beter belastingstelsel*, van een aantal belastingdeskundigen uit 2019. Zij stellen voor om alle vormen van inkomen uit vermogen zwaarder te belasten om zo de loonbelasting flink te kunnen verlagen en de positie te versterken van de meeste Nederlanders, die afhankelijk zijn van loon. Als je dat doet, plaats je meer geld, dus een groter deel van het totale bbp, in handen van mensen die het ook gaan uitgeven. Dat komt de economische ontwikkeling ten goede én laat meer mensen delen in die ontwikkeling.’

› **Er wordt vaak een voorstelling van zaken gegeven alsof de staat dankzij de lage staatsschuld diepe zakken heeft. Is dat niet inderdaad een voordeel?**

‘Mijn probleem met zulke uitspraken is dat ze slechts één kant van de medaille belichten. De andere kant is dat het afbetalen van de staatsschuld ook nadelen met zich meebrengt. Namelijk dat de overheid minder uitgaven doet aan de publieke sector en de gemeentelijke financiën. Het is niet zonder reden dat de hele publieke sector in voorgaande jaren op het Malieveld heeft gestaan, en dat heel veel gemeenten in financiële problemen zitten. Dat is het resultaat van die mooie lage staatsschuld.

Ik ben overigens vol lof over de kabinetsreactie op de corona-beperkingen. Vergeleken met andere landen heeft het Nederlandse kabinet veel sneller en ruimhartiger steun verleend aan het bedrijfsleven en de werkenden. Maar daar hadden we die diepe zakken niet voor nodig. Dat hadden we ook kunnen doen zonder de enorme bezuinigingen op de publieke sector en de gemeentelijke financiën in de afgelopen jaren. We hadden in maart een staatsschuld van 48 procent van het bbp, die is nu opgelopen naar 59 procent, en we zouden zonder problemen nog eens zo’n sprong kunnen maken. Een paar maanden geleden is er een enquête gehouden onder Nederlandse economen; een overgrote meerderheid (ruim 90 procent) stelde dat we makkelijk een staatsschuld kunnen hebben tot 90 procent van het bbp. Dan kun je nog steeds lenen tegen lage tarieven en heb je nog altijd toegang tot de kapitaalmarkten.’

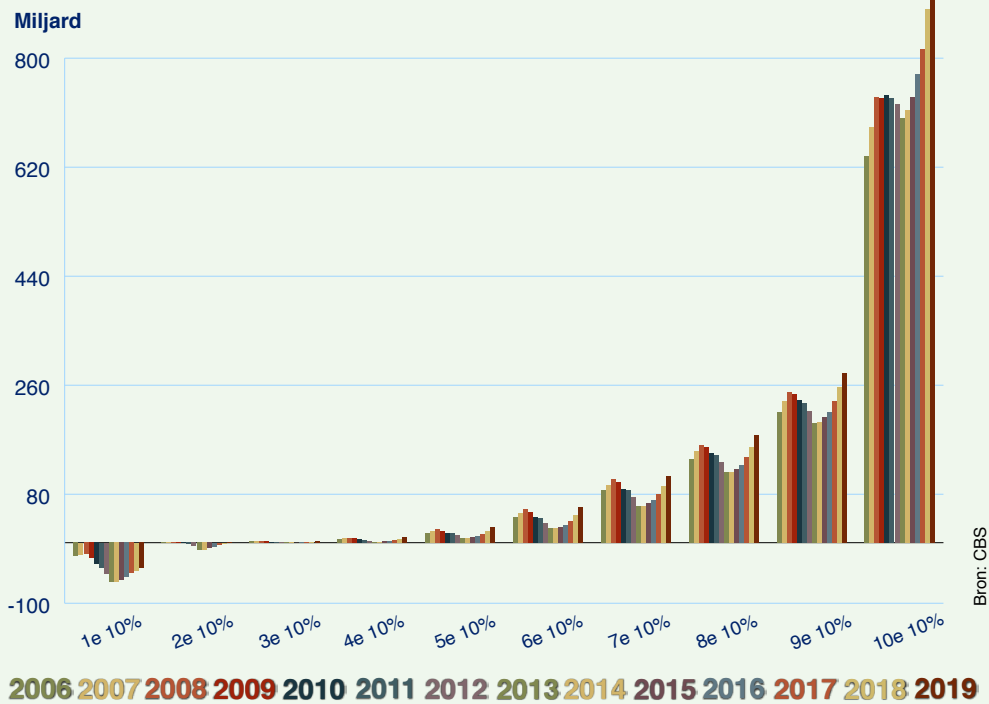
› **Hoe versterken we de publieke sector nu de staatsschuld weer verder oploopt?**

‘Daarmee suggereer je een tegenstelling die er niet is. Alsof de oplopende staatsschuld een probleem zou zijn voor het financieren van de publieke sector. Ik denk – en dus vrijwel alle Nederlandse economen met mij – dat er genoeg ruimte is in de staatsfinanciën voor een betere financiering van de publieke sector en de gemeenten.

Er ligt nu een rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau waarin gesteld wordt dat de zogenaamde participatiesamenleving een mislukking is geweest. Dat er heel veel taken op het bordje van de gemeenten zijn geschoven zonder het benodigde budget, met alle problemen van dien.

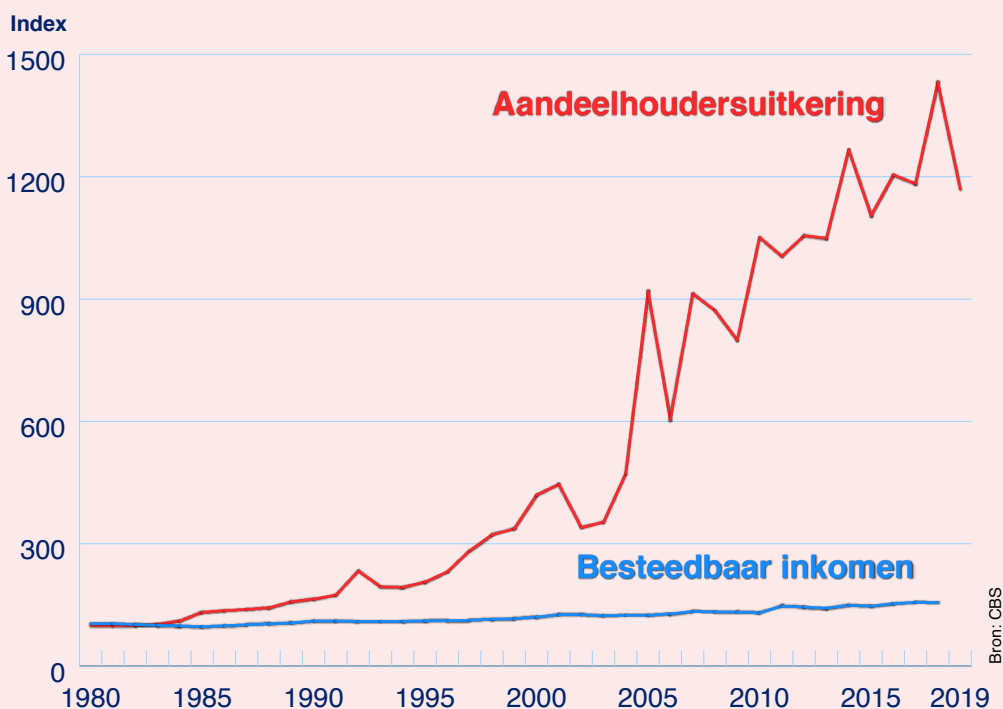
Juist in de recessie waarin we nu en de komende jaren zitten, is het heel belangrijk om die sociale en publieke infrastructuur goed op orde te krijgen. We hebben daar gewoon het geld voor, want we zijn een rijk land. Bovendien: als je nú investeert, dus meer mensen in de publieke sector aanneemt en hogere lonen gaat betalen, is dat ook nog eens heel effectieve recessiebestrijding. Het is nu júst het moment om dit probleem aan te pakken.’

VERMOGENSONGELIJKHEID IN NEDERLAND

Een van de grootste problemen van onze tijd is de groeiende ongelijkheid. In deze grafiek zien we de ontwikkeling van de vermogensongelijkheid in Nederland, waarbij opvalt dat de financiële crisis slechts voor een tijdelijk dipje zorgde in de vermogensgroei van de rijkste 10 procent, terwijl de schulden van de armste 10 procent in de jaren na 2008 fors zijn toegenomen. Sinds 2006 groeiden de schulden van de armste 10 procent Nederlanders met €20,7 miljard, terwijl de rijkste 10 procent zijn vermogen met maar liefst €280,7 miljard zag toenemen.

BESTEEDBAAR INKOMEN VS AANDEELHOUDERSUITKERING

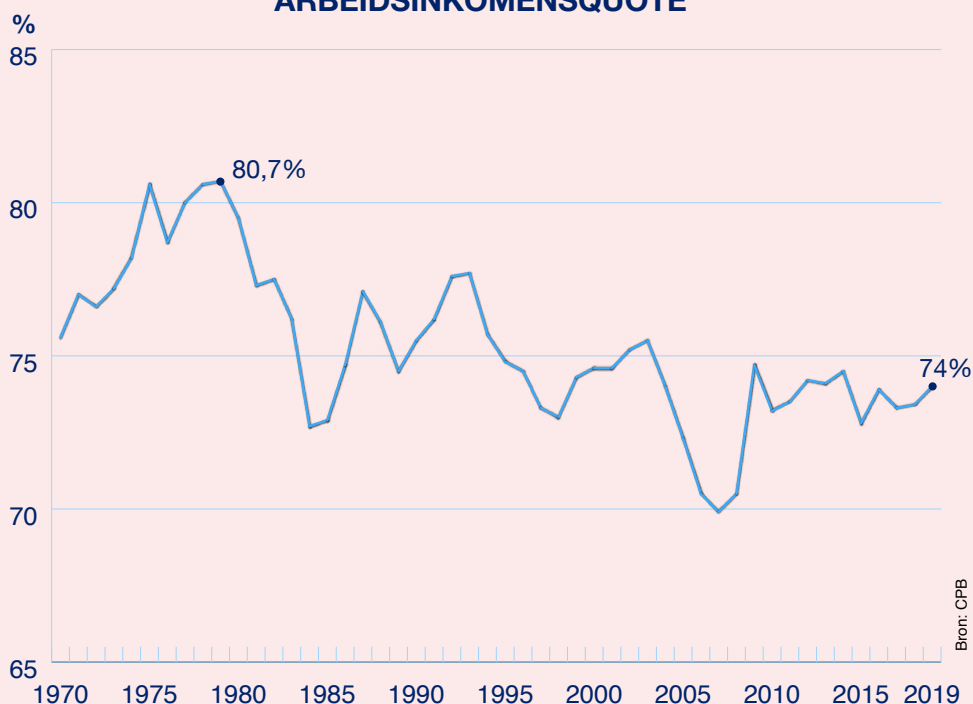

Een van de oorzaken van de toenemende ongelijkheid is de stijging van de aandeelhoudersuitkeringen. Sinds 1980 zijn deze met factor 12 gestegen, terwijl het besteedbaar inkomen slechts met factor 1,5 groeide. Daardoor zijn de jaarlijkse aandeelhoudersuitkeringen in 2019 maar liefst € 157 miljard hoger dan in 1980.

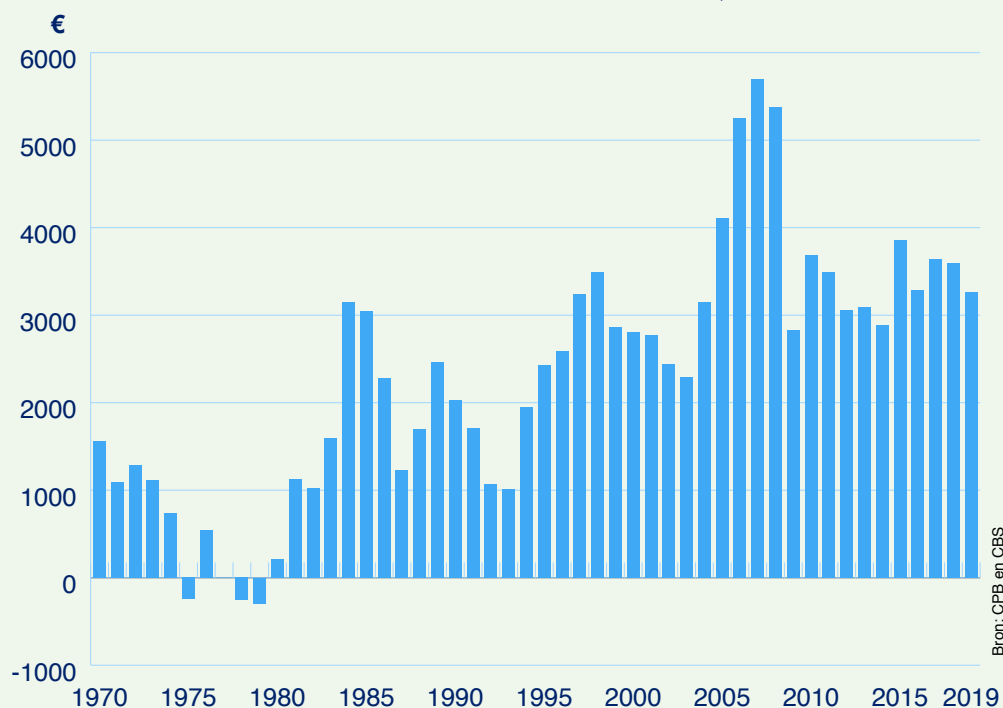
Dat zien we terug in de daling van de arbeidsinkomensquote. Dat is het percentage van al het verdiende geld dat aan medewerkers wordt uitbetaald. In 1979 was de arbeidsinkomensquote nog 80,7 procent, in 2019 was deze gedaald naar 74 procent. Dat klinkt nog steeds hoog, maar bedenk wel dat die 74 procent van het verdiende geld onder veel meer mensen verdeeld moet worden dan die 26 procent die naar onder meer aandeelhouders gaat.

ARBEIDSINKOMENSQUOTE

De Sociaal Economische Raad (SER) heeft zich uitgesproken voor een arbeidsinkomensquote van 80 procent. In deze grafiek zien we wat een medewerker er in dat geval gemiddeld per jaar aan inkomen bij zou krijgen. Voor 2019 zou dat €3260 zijn.

EXTRA INKOMEN BIJ ARBEIDSINKOMENSQUOTE VAN 80%

grafieken: Eduard van Scheltinga

› **Toch loop je dan weer aan tegen de mythe van het huishoudboekje van de staat. Van een overheid die niet meer mag uitgeven dan zij binnenkrijgt. Hoe weerleg je die mythe?**

‘Dan zou ik zeggen: kijk naar de cijfers. Er is een fantastische dataserie van het CPB met de misschien wat stoffige titel *Lange tijdreeksen overheidsfinanciën* die teruggaat tot 1814, het begin van het Koninkrijk der Nederlanden. Daarin zie je dat de overheid in de laatste halve eeuw in vier van de vijf jaar een tekort had, dus meer heeft uitgegeven dan zij binnenkreeg. Dit betekent dat de overheid meer geld in de economie investeert dan ze eruit trekt via belastingen. We noemen dat ‘tekort’; in feite gaat het om ondersteuning van de economie. Een overschot is daarom ook niet per se goed: de economie verliest in dat geval geld.’

› **Maar moet die staatsschuld dan niet afbetaald worden?**

‘Wij moeten onze schulden afbetalen omdat we ooit sterven. Staten gaan niet dood. In die twee eeuwen sinds 1814 heeft de overheid continu een schuld gehad. Dat is geen enkel probleem. Zij hoeft deze nooit af te betalen, dat is een mythe.’

Daar komt nog bij, dat een groot deel van de schuld van de overheid het bezit van Nederlanders is. Veel Nederlanders hebben vermogen in de vorm van staatsobligaties. Bij elkaar opgeteld is dat ongeveer de helft van de Nederlandse staatsschuld. Mensen lenen dus geld uit aan de overheid en krijgen in ruil daarvoor obligaties. De overheid kan dat geld dan gebruiken om de economie te ondersteunen en betaalt het later weer terug. Dit is geen ‘schuld van Nederland’, maar een verschuiving van geld binnen Nederland.’

› **Hoe kunnen we ervoor zorgen dat de staat van het land niet alleen wordt afgemeten aan economische maatstaven als het bbp?**

‘Dat is een belangrijke vraag. Ik gebruik het bbp zelf veel, want het is de kortste en meest geaccepteerde maatstaf voor de som van lonen en winsten. Dat zegt veel, zeker als je de financiële stromen wilt belichten. Maar het zegt niet alles. We zouden in

de toekomst vaker termen als de brede welvaartsmaatstaf van het CBS moeten gebruiken in discussies over de staat van ons land. Het probleem daarbij is dat veel investeringen in duurzaamheid niet direct wat opleveren in financiële zin. Het kost immers geld om natuurgebieden te onderhouden, om te gaan rekeningrijden, om de waterhuishouding op orde te brengen, of huizen te isoleren. Er komt niet altijd een stroom aan inkomsten uit voort die we in cijfers kunnen vangen.

Dat maakt het moeilijk om het in financieel-economische discussies over iets anders te hebben dan het bbp. Dat vind ik echt wel een beperking. Hopelijk boeken we daar nog vooruitgang in. We moeten altijd in gedachten houden dat het in Nederland vooral gaat om de verdeling van inkomen en vermogen en kwaliteit van leven, niet zozeer om meer economische groei.’

› **Hoe kunnen we onze economie en samenleving nu weerbaarder maken?**

‘Vaak denken we dan aan de staat of de markt. Maar dat is niet alles. Ik denk dat er heel veel weerbaarheid zit in sociale verbanden, oftewel gemeenschappen. Veel van die vormen van samenleven, in vakbonden, in kerken, in verenigingen, zijn veranderd of verloren gegaan. Dat is denk ik een deel van de verklaring waarom veel Nederlanders sociaal en economisch minder weerbaar zijn.

Dat is een verhaal over hoe de maatschappij veranderd is, waarin ook de term neoliberalisme moet vallen. Daar ben ik niet echt een expert in. Waar ik meer van weet is financiële weerbaarheid. Als er in ons land veel huishoudens te kleine buffers hebben, heb je een grote groep mensen die financieel niet weerbaar is. Dit is niet alleen naar voor hen, maar is ook echt een maatschappelijk probleem.

Daar moet je iets aan doen. Dat kan vanuit politieke of ethische opvattingen, maar er is ook een belangrijke financieel-economische reden: het kost gewoon heel veel geld. Juist in slechte tijden zie je de armoede toenemen. De kosten daarvan komen

voor rekening van de rijksoverheid en gemeenten. Als steenrijk land hebben we alle middelen om ervoor te zorgen dat meer mensen financieel weerbaar zijn. Ik doe daar ook concrete voorstellen voor.’

› **Kunt u een paar van deze voorstellen toelichten?**

‘De eerste is dat we terugkomen op de flexibilisering van de arbeidsmarkt. Dat geeft mensen een veel steviger en veiliger inkomenspositie, met name degenen met lage inkomens.

Een tweede voorstel is een hervorming van het belastingstelsel. We moeten een lagere loonbelasting hebben, gefinancierd met een hogere vermogensbelasting. Zo kunnen mensen die nu financieel niet weerbaar zijn, ook na betaling van belasting en vaste lasten, genoeg geld overhouden om buffers op te bouwen.

Een derde voorstel is hervorming van de vastgoedmarkt. Ik zou ervoor willen pleiten om wat te doen aan de financiële oorzaken van de stijging van de huur- en huizenprijzen, zoals speculatie, schuldsubsidie en leenmogelijkheden. Dan hoeven er misschien niet zoveel woningen bijgebouwd te worden. Want zoveel ruimte hebben we in Nederland niet.’

› **Is de verandering die u bepleit binnen het kapitalisme mogelijk of moeten we daarvoor toe naar een ander economisch systeem?**

‘Binnen de SP zijn er ongetwijfeld mensen die liever vandaag dan morgen het einde van het kapitalisme zien, maar zover ga ik niet. Ik heb het boek geschreven om het kapitalisme te redden van zichzelf, niet om het vaarwel te zeggen en te pleiten voor socialisme of een andere vorm van economische organisatie.

In die zin ben ik misschien gematigd. Ik sluit ook bewust aan bij rapporten en voorstellen die er al zijn, bijvoorbeeld van de commissie-Borstlap. Dus ik bouw voort op bestaande kennis, ideeën en consensus. Dan is er ook geen excuus om te zeggen: dit zijn hele mooie visionaire vergezichten, we hebben het er nog eens over. Nee, dit is echt om uit te gaan voeren. En wel meteen.’ ■

VERRIJK JE BLIK!

Tekst: Bart Linssen Foto: Eric Brinkhorst / ANP©

Is de Nederlandse economie sterk omdat bedrijven en overheid de kosten zo laag mogelijk houden? Volgens Irene van Staveren, pluralistisch ontwikkelings econoom aan de Erasmus Universiteit, laat de coronacrisis zien dat een ander soort efficiëntie nodig is. Voor een robuuste economie moeten we nadenken over een postkapitalistische wereld: 'Voor een complete kijk op economie moet je verder kijken dan markt en overheid.'

› **Wat doet een pluralistisch ontwikkelings econoom?**

'Pluralistisch ontwikkelings econoom klinkt nogal abstract, maar wat ik doe is eigenlijk heel praktisch. Ik richt me wat meer op ontwikkelingslanden en maak gebruik van verschillende economische benaderingen. Dat vind ik belangrijk, om weerstand te bieden tegen de eenzijdigheid van de economische wetenschap van de afgelopen veertig jaar. We hoeven niet af van die ene blik op de economie die dominant is, de mainstream economie, maar we moeten deze blik wel verrijken met wat andere economische benaderingen te bieden hebben. Bijvoorbeeld de feministische, sociale of ecologische economie. Zonder dat soort benaderingen gaat het echt niet lukken om de economische uitdagingen van vandaag succesvol aan te gaan.'

› **Wat zijn die uitdagingen, midden in de coronacrisis?**

'Ik ben altijd iemand voor wie het glas halfvol is, hoe benard de situatie ook is. Het ziet er nu inderdaad niet best uit. Voor bedrijven, voor werknemers, voor mensen die afhankelijk zijn van een uitkering en thuis vereenzamen.'

Desondanks ben ik hoopvol. Juist nu de economie bijna tot stilstand is gekomen, is er ruimte om voor een andere koers te kiezen. Ik ben positief verrast door onze overheid, die net als in veel andere landen, het lef heeft gehad om zoveel geld vrij te maken voor steun aan bedrijven en werknemers. Ik hoop wel dat we de toegenomen overheidsinvesteringen ook gaan gebruiken om onze economie op de schop te nemen.'

› **Wat is er mis met de manier waarop de economie nu is vormgegeven?**

'We blijken veel kwetsbaarder dan we gedacht hadden. Jarenlang was het idee dat een sterke economie zo efficiënt mogelijk moest zijn ingericht. Bedrijven, maar ook de publieke sector, moesten vooral de kosten laag houden. Dat werd echt gezien als de kracht van de economie. In internationale lijstjes, waarin economieën met elkaar vergeleken worden, wordt vooral ook gekeken naar concurrentiekracht en economische groei. Dus maatstaven voor hoe efficiënt er wordt gewerkt. En dan scoort Nederland uitstekend. Maar nu moeten we constateren dat juist deze opvatting van een efficiënte economie, Nederland zwak heeft gemaakt.'

› **Pleit je er dan voor om minder efficiënt te gaan werken?**

'Als econoom vind ik efficiëntie natuurlijk een belangrijke waarde. Maar het is niet de enige waarde die van belang is. Wat helpt is om een onderscheid te maken tussen twee manieren waarop over efficiëntie wordt gedacht. Aan de ene kant heb je *lineaire* efficiëntie. Dat gaat over de vraag of een onderneming of een productieproces zo efficiënt mogelijk is ingericht. Met als gevolg een heel specifiek soort bedrijven. Denk aan lange, internationale waardeketens, waarbij bij elke stap de kosten zo laag mogelijk worden gehouden, zodat er zoveel mogelijk overblijft voor de consument en de aandeelhouder.'

Wat tijdens deze crisis overduidelijk naar voren komt, is dat zo'n inrichting van de economie ertoe leidt dat we heel goed zijn in efficiënt produceren,

maar nauwelijks het vermogen hebben om schokken op te vangen of erop te reageren. Daarom hadden we aan het begin van de coronacrisis opeens grote tekorten aan mondkapjes, beschermende middelen en beademingsmachines. Ook de mogelijkheden om dit soort producten uit het buitenland te halen waren ineens flink beperkt.

Wat altijd de kracht leek van onze economie, de efficiëntie, bleek toen juist de grote zwakte. Daarom pleit ik voor *dynamische efficiëntie*, de tweede manier waarop je over efficiëntie kunt denken. In plaats van steeds maar per organisatie of product de kosten zo laag mogelijk te houden, staat bij die benadering de vraag centraal of het systeem als geheel efficiënt is. Want dat is wat een economie is: een dynamisch systeem. Markten staan niet los van elkaar. Ook niet van de overheid en de samenleving. Er zijn allerlei onzekerheden, en soms grote schokken, zoals bij een pandemie.

Het grappige is dat als je zo kijkt naar efficiëntie, het ook makkelijker is om ruimte te geven aan andere waarden. Want dan staat efficiëntie niet per definitie tegenover rechtvaardigheid, gelijkheid, verbondenheid of stabiliteit, maar kunnen die samengaan.'

› **Maken hogere lonen de economie beter?**

'In de standaard economieboekjes leer je bij het vak welvaartseconomie dat een gelijkere inkomensverdeling minder efficiëntie betekent. Dus dat het ene automatisch ten koste gaat van het andere. Het simpele idee daarachter is dat als je hoge belastingen

Irene van Staveren (1963)
is hoogleraar Pluralistische
Ontwikkelingseconomie
aan het International Institute
of Social Studies van
de Erasmus Universiteit
Rotterdam. Zij is lid van het
Sustainable Finance Lab en
schrijft columns voor Trouw.

‘We moeten erkennen dat de gemeenschap een belangrijke rol dient te spelen in de economie’

heft op hoge inkomens, en je dat ten goede laat komen aan de mensen met lage inkomens, de eerste groep naar het buitenland vertrekt en de tweede groep minder hard op zoek gaat naar een baan.

Maar ook dat is een voorbeeld van dat lineaire efficiëntie-denken, waarbij hoge lonen vooral worden gezien als hoge kosten. In een veel bredere context, waarin we erkennen dat je voor een goede samenwerking tussen arbeid en kapitaal waarden nodig hebt als onderling vertrouwen en verbondenheid, om samen tot een oplossing te komen, is een gelijkere inkomensverdeling helemaal niet inefficiënt.

Gelukkig wordt er ook steeds meer onderzoek gedaan met zo’n kijk op de economie, zelfs door organisaties als het IMF, de Wereldbank en de OESO. Zij hebben de laatste jaren verschillende studies gepubliceerd waaruit blijkt dat op macro-economisch

niveau meer gelijkheid helemaal niet hoeft te leiden tot lagere economische groei.’

› Dus moeten we toe naar minder markt en meer overheid?

‘In het oude denken gaat het vaak over de vraag wat beter is: kapitalisme of staatssocialisme. Van staatssocialisme hebben we allemaal kunnen zien dat dat niet werkt, dus wordt kapitalisme al snel als minst slechte van de twee beschouwd. Dat is echt een valkuil, dat exclusief denken in twee categorieën. Daar wil ik aan voorbij. En ik denk dat dat kan, vandaar dat ik de term postkapitalisme gebruik in plaats van socialisme of communisme.

Ik geloof niet in een staatsgeleide economie. Grote denkers als Adam Smith en Karl Polanyi, wezen er al op dat elke goed functionerende economie niet alleen uit een markt en een overheid bestaat, maar ook uit een gemeenschap. Daar zit de uitweg.

We moeten erkennen dat de gemeenschap een belangrijke rol dient te spelen in de economie. Samenwerken, dingen voor elkaar doen, vrijwilligerswerk, bottom-up initiatieven, coöperaties, daar ligt de oplossing. Daar moeten we meer ruimte voor maken in de economie. Dat betekent minder ruimte voor de markt, maar ook minder ingrijpen door de staat. Ik ben wel voor een sterke overheid, maar niet per definitie voor een overheid die allerlei activiteiten naar zich toetrekt.’

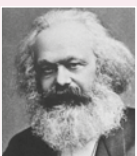
› Wat betekent dit in de praktijk?

‘Er gebeurt nu al heel veel. Initiatieven waarbij markt, overheid en gemeenschap op een heel nieuwe manier samenkomen, met daarbij een leidende rol voor de gemeenschap. Denk bijvoorbeeld aan buurten die samen investeren in een windturbine. Zij produceren zelf, de markt wordt buiten de deur gehouden. Natuurlijk maken ze wel gebruik van het elektriciteitsnet van de overheid, maar de overheid zorgt slechts voor de ondersteuning.

Of denk aan gemeenten waar inwoners zeggen: wij willen een woongroep oprichten of in een appartementencomplex wonen dat zo duurzaam mogelijk is. Help ons alsjeblieft. Sommige gemeentes doen dat ook. Bijvoorbeeld door samen te

LEREN VAN OUDE DENKERS

In 2016 bracht Irene van Slaveren een boek uit met als titel *Wat wij kunnen leren van economen die (bijna) niemand meer leest?* Hierin schrijft ze over onder anderen Karl Marx, Hyman Minsky en Joan Robinson. Kunnen deze oude economen ons helpen bij het denken over de economie na corona?

KARL MARX (1818-1883)

In haar boek zet Van Slaveren twee van Marx' inzichten centraal. Het eerste is dat kapitaal opeenhoopt. In marxistische termen: kapitaal accumuleert. Marx zag in zijn tijd de economie veranderen van een economie

waar de productie en uitwisseling van goederen en diensten een doel was, naar een economie waar deze slechts een middel waren om kapitaal te vergaren. Het tweede inzicht dat Marx had, is dat kapitaal arbeid inhurt in plaats van andersom. Door zich te organiseren in vakbonden of coöperaties kunnen werkers de macht van het kapitaal inperken.

Van Slaveren: ‘Marx kwam met de beste en sterkste kritiek op het kapitalisme. Eigenlijk is dat nog steeds zo. Dat wordt ook breed erkend. Dat maakt hem ook vandaag nog zo relevant. Want als we het beest willen temmen, moeten we het goed begrijpen. Dat maakt Marx voor mij de belangrijkste denker

als het gaat om het in de kern veranderen van de economie.’

HYMAN MINSKY (1919-1996)

Hyman Minsky was degene die de term fragiliteit muntte bij bestudering van de financiële markten. Volgens Van Slaveren was Minsky ervan doordrongen dat financiële markten van nature kwetsbaar zijn. Een inzicht dat nog altijd relevant is, gezien de enorme invloed van financiële markten op de economie. Hoe gevaarlijk een losgeslagen financiële sector is blijkt ook nu weer, nu beurzen ondanks de crisis alle records breken en de prijzen van bijvoorbeeld huizen

bouwen met toekomstige bewoners die zelf in hun woning investeren, met een veel kleinere rol voor projectontwikkelaars.

Dus de overheid, in dit geval de gemeente, neemt dan vooral een faciliterende rol aan. Terwijl burgers, in onderlinge verbanden als stichtingen, verenigingen en coöperaties, een leidende rol innemen. Daardoor speelt de markt per definitie een veel kleinere rol, hooguit een dienende.'

› **Wat moet de overheid dan wel doen?** 'Ook de overheid is op alle niveaus geïnfecteerd met het marktdenken. Datzelfde idee van lineaire efficiëntie, is ook daar alom aanwezig. Dat komt omdat de economen die bij de overheid werken dezelfde manier van denken tijdens hun opleiding hebben meegekregen.

Het is heel moeilijk om daar weer vanaf te komen. Wat daarbij kan helpen zijn nieuwe ideeën over economie en de rol van de overheid daarin. Bijvoorbeeld van iemand als Kate Raworth die met *Donuteconomie* een heel verfrissend boek heeft geschreven, waarin de nadruk wordt gelegd op het centraal stellen van meer waarden en doelen in de economie. Of van Mariana Mazzucato, van wie recent weer een nieuw boek is verschenen, waarin ze zegt dat

de overheid vooral missies moet hebben, in plaats van alleen maar economische groei na te streven. Daar ligt volgens mij ook de oplossing. Dat de overheid weer verschillende doelen voor ogen heeft en kijkt hoe ze deze zo goed mogelijk kan combineren.'

› **Wat betekent dat voor de manier waarop we bedrijven inrichten?** 'Gelukkig zien we deze ontwikkeling ook bij bedrijven. We zien coöperaties opkomen, waarbij werknemers ook eigenaar zijn. Of bedrijven waar men zegt: Het moet niet gaan om winstmaximalisatie, maar om het formuleren van bredere missies die in het hele bedrijfshandelen nageleefd moeten worden.

Denk bijvoorbeeld aan bedrijven waarvan een groot deel van de aandelen in handen is van een stichting, die onafhankelijk is van de bedrijfsleiding en die de missie bewaakt. In Nederland kun je dan denken aan de Triodosbank, waarvan je geen aandelen kunt kopen, maar

alleen certificaten van aandelen. Daar zit dan een stichting tussen die de maatschappelijke doelen bewaakt. Of denk aan het Duitse Bosch, groot in de automobieltechnologie en bekend van de huishoudelijke apparaten, dat de aandelen in een stichting heeft zitten die veel geld investeert in de gezondheidszorg. Of aan de Deense bierbrouwer Carlsberg, waarvan de oprichter een eeuw geleden al regelde dat de winst ten goede komt aan de wetenschap.

Het zijn allemaal voorbeelden waarbij overheden en bedrijven op zoek zijn naar hoe ze hun doelstellingen en doelgroepen kunnen verbreden, gericht op meer dan alleen de aandeelhouder en de consument.

Ik denk dat we in een heel interessante tijd leven, waarin er allerlei initiatieven komen waarbij het versterken van de gemeenschap en het inperken van de markt centraal staan. Met ook een andere, meer dienende overheid.' ■

'Juist nu is er ruimte om een andere koers te varen'

en cryptomunten tot ongekende hoogtes stijgen.

Van Staveren: 'Het is volstrekt duidelijk dat zo'n harde stijging, die onvoldoende gelegitimeerd kan worden door harde onderliggende economische waarden, een financiële bubbel is, die op enig moment gaat barsten. Daarom zouden we Minsky moeten herlezen en zijn lessen moeten toepassen op de economie als geheel.'

JOAN ROBINSON
(1903-1983)

Van Staveren schrijft in haar boek dat Joan Robinson een bij uitstek

tegendraadse econome was. Het doel van economie studeren omschreef zij als: 'Leren niet misleid te worden door economen.' Robinsons kritische houding verschafte haar volgens Van Staveren het inzicht dat een competitieve markt uiteindelijk leidt tot een markt met een paar grote spelers die de dienst uitmaken (een oligopolie). Dat is de uitkomst van slinkse samenwerking, schaalvoordelen en fusies.

Van Staveren: 'De inzichten van Joan Robinson zijn ontzettend nuttig als het gaat om de vraag hoe we moeten omgaan met verschillende soorten markten. Robinson schreef een prachtig boek over concurrentie op markten waar een paar grote spelers

actief zijn – zoals bij de Nederlandse bank- of energiemarkt – ten opzichte van markten waar een monopolie is. Haar inzicht is dat een monopolie vaak veel minder verspillend is dan een oligopolie, omdat in een oligopolie enorme bedragen worden verspild aan zaken als marketing. Bij een monopolie kan verspilling worden voorkomen, mits er voldoende toezicht is. Daarom is het vaak beter om een publiek monopolie te hebben. Relevante inzichten voor vragen waar we nu ook voor staan, zoals wat te doen met Big Tech?'

Foto's Wikimedia©

DE OMSTANDIGHEDEN MENSELIJK MAKEN

Tekst: Tijmen Lucie Foto: Bert Beelen / ANP©

De coronapandemie legt genadeloos bloot hoe veertig jaar neoliberalisme onze economie en samenleving heeft verzwakt. Vier boeken, twee uit Nederland, twee uit België, zien de coronacrisis als een kans om te komen tot een andere, betere wereld. Hoe overtuigend zijn de oplossingen die zij aandragen?

De laatste tijd verschijnen er in Nederland vele boeken waarin de houdbaarheid van het economisch systeem ter discussie wordt gesteld. Denk aan titels als *Ontspoord kapitalisme*, *Ruw ontwaken uit de neoliberale droom* en *Fantomgroeï*. Met name het laatste boek kreeg ruime aandacht en is veel verkocht. Terecht, want *Fantomgroeï* van historicus Sander Heijne en bestuurskundige Hendrik Noten is bijzonder helder geschreven. Het laat duidelijk zien waarom werkende mensen de afgelopen decennia niet of nauwelijks hebben geprofiteerd van de enorme economische groei; en bedrijven, topbestuurders en aandeelhouders wel.

Hun verhaal over stagnerende lonen en exploderende winsten is niet nieuw, maar zij hebben het wel voor een groter publiek toegankelijk gemaakt. Dat is belangrijk, want als je de wereld wil veranderen moet je haar eerst begrijpen. Ook wordt de kans op verandering groter als meer mensen weten wat er mis is met onze economie en hoe dat zo gekomen is. In die zin overtuigt *Fantomgroeï*, maar als het aankomt op oplossingen is dat een

stuk minder het geval. Heijne en Noten noemen weliswaar verschillende inspirerende voorbeelden van coöperaties, maar hun aantal en omvang is te klein om een serieuze bedreiging te vormen voor de dominante markteconomie. Dat een nieuwe, betere wereld binnen handbereik ligt, zoals zij concluderen in hun boek, lijkt dan ook voorbarig en vooral ingegeven door wensdenken.

KANS VAN SLAGEN

Ook Paul Verhaeghe, de bekende Belgische psychoanalyticus, hoopt dat de coronacrisis de aanzet geeft tot een andere economie en samenleving. “Willen we een antwoord op deze en toekomstige pandemieën én op de klimaatverandering dan moeten we overstappen naar een ander economisch model”, schrijft hij in zijn lezenswaardige essay *Houd afstand, raak me niet aan*. Om de klimaat- en economische crisis aan te pakken, moeten we volgens Verhaeghe groei vervangen door duurzaamheid.

Daarvoor moeten we ons richten op de motor achter economische groei: de kapitaalmarkten. “De geldstroom moet weg van bepaalde sectoren en bevrijd worden van de ziekelijke preoccupatie met groei”, aldus Verhaeghe. Makkelijk zal die omschakeling niet gaan, zo erkent hij ook zelf. Want economische en politieke machthebbers zullen er alles aan doen om de status quo te handhaven. Om tot een goede samenleving te komen, zijn opvoeding en onderwijs in zijn ogen sleutelinstrumenten. Alleen met een nieuwe generatie kritische burgers en politiek leiders kan volgens hem een betere wereld verwerkelijkt worden.

Hoewel Verhaeghe concreter is in zijn oplossingen dan Heijne en Noten, blijft ook hij een beetje hangen in wensdenken. In dat opzicht biedt *Een land van kleine buffers*, van econoom Dirk Bezemer, meer perspectief. Zijn toekomstscenario voor 2030 is immers gebaseerd op rapporten en voorstellen die er al zijn. Dat maakt de kans van slagen groter. Zeker ook omdat de verandering die hij bepleit geen breuk vormt met het kapitalisme. ‘Ik heb dit boek geschreven omdat ik het kapitalisme wil redden van zichzelf, niet om het vaarwel te zeggen en te pleiten voor socialisme of een andere vorm van economische organisatie’, zegt hij in een interview elders in deze *Spanning*.

12 mei 2020. Na zeven weken lockdown mag een dochter eindelijk weer haar moeder bezoeken in het verpleeghuis.

PROMETHEUS: DE VOORUITZIENDE

De vraag is wel of echte verandering mogelijk is – binnen een economisch systeem dat “al wat leeft en beweegt tot markt maakt”. Dit treffende citaat is afkomstig uit het vlammende pamflet *Ze zijn ons vergeten: De werkende klasse, de zorg en de crisis die komt* van Peter Mertens, voorman van de Belgische PVDA. Volgens hem staan we op een tweeksprong: “Ofwel kiezen we ervoor overheidsgeld te mobiliseren om private reuzen te bedienen en verder te vertrouwen in marktwerking. Ofwel kiezen we ervoor dat we zélf als overheid investeren, onze eigen doelstellingen opleggen en duurzame jobs creëren.”

Vanzelfsprekend kiest Mertens voor de laatste optie. Hij komt met een plan bestaande uit vier elementen: energie, vervoer, het digitale en de zorg. Hij noemt dit het *Prometheusplan*. De naam verwijst naar Prometheus, de ‘vooruitziende’: de Griekse mythologische figuur die het vuur van de goden stal en aan de mensheid gaf. Mertens’ vooruitziende plan moet zowel een groene als sociale omwenteling bewerkstelligen. Net als de Amerikaanse *Green New Deal*, die Mertens ook als

voorbeeld noemt. Om zijn Prometheusplan werkelijkheid te laten worden, moeten we volgens hem de omstandigheden menselijk maken. “We hebben een samenleving nodig die de mens opnieuw mens laat zijn. Een nieuw type socialisme.” Mertens erkent dat zo’n vooruitzicht utopisch is – omdat een betere, rechtvaardigere wereld ver weg lijkt en machthebbers er alles aan doen om mensen te laten geloven dat systeemverandering onmogelijk is. Maar hij stelt ook dat het vooruitzicht op socialisme realistisch is, omdat er voor mens en planeet geen alternatief is dan een wereld waarin de menselijke maat centraal staat.

Het is een goede zaak dat er in Nederland (en België) steeds meer boeken verschijnen die duidelijk maken wat er mis is met ons economisch systeem en dat we een andere economie en samenleving nodig hebben om echt iets te doen aan de extreme ongelijkheid en vernietiging van de aarde. Hoe meer mensen zich hiervan bewust worden, hoe groter de kans dat zij zich willen inzetten voor een betere, rechtvaardigere wereld. Laten we de omstandigheden menselijk maken, zoals Peter Mertens zegt, is wat dat betreft een prachtige oproep aan ons allen. ■

Erik Stam (1975) is hoogleraar Strategie, Organisatie en Ondernemerschap en hoofd van de Utrecht University School of Economics. Hij was lid van de Commissie-Borstlap die aanbevelingen deed voor een betere arbeidsmarkt.

‘DEZE CRISIS VERSNELT STRUCTURELE VERANDERINGEN’

Tekst: Bart Linssen Foto Nike Martens

Terwijl de overheid het Nederlandse bedrijfsleven overeind probeert te houden, verandert de economie onder invloed van de coronacrisis in rap tempo. Dat vraagt om crisismanagement, maar ook om een houding van *never waste a good crisis*, aldus Erik Stam, hoogleraar Strategie, Organisatie en Ondernemerschap aan de Universiteit Utrecht: ‘Het is gevaarlijk om te stellen dat het straks weer *business as usual* wordt.’

‘We moeten zaken aanjagen waar we op lange termijn voordeel van hebben’

› Hoe staat de economie ervoor?

‘Vóór de coronapandemie had Nederland het beste economische jaar ooit. En toen kwam de crisis. Desondanks zien we dat het aantal faillissementen historisch laag is. Er zijn minder nieuwe bedrijven bijgekomen dan voorheen, maar er is nog altijd sprake van groei. Ondernemingen die toch verdwijnen, worden vaker opgeheven dan dat het tot een faillissement komt. En de werkloosheid is nog steeds buitengewoon laag. Kortom, naar omstandigheden gaat het goed. Dat heeft natuurlijk wel een prijs: de enorme bedragen die de staat in de economie pompt.’

› Zijn zulke grote steunpakketten verstandig?

‘Als crisismaatregel is het goed beleid, omdat je met deze steunpakketten onnodige schade voorkomt. Maar op een gegeven moment rijst wel de vraag of dit het allemaal waard is. Wat moeten toekomstige generaties wel niet gaan betalen en rekenen we onszelf niet rijk?’

Als Mark Rutte zegt dat we samen deze strijd gaan winnen, dan doet hij het voorkomen alsof we na de crisis teruggaan naar *business as usual*. Dat vind ik een weinig visionaire en zelfs gevaarlijke opstelling. De eerste maanden kon je misschien nog volhouden dat er sprake was van een heftige schok van korte duur. Maar nu duurt de crisis al zo lang, dat je je echt moet afvragen hoe lang je dit nog vol kunt houden.

We moeten ons realiseren dat deze crisis structurele veranderingen versnelt. Dan moet je voorbij dat crisismanagement en toe naar een houding van *never waste a good crisis*. Daarmee bedoel ik dat we stappen moeten maken met goed onderwijs op afstand. En thuiswerken moeten

bevorderen, om onze ecologische voetafdruk te verminderen. Dus niet zomaar al dat geld in de economie pompen, maar zaken aanjagen waar we op de lange termijn voordeel van hebben.’

› Kun je Rutte verwijten dat hij perspectief wil bieden?

‘Men probeert het gedrag van mensen te veranderen. Dat is een grote opgave, waar leiderschap voor nodig is. Dan blijkt Nederland toch anders te zijn dan China of Noord-Korea, waar de grote leider zegt hoe het moet en iedereen volgt. Rutte moet dus het goede voorbeeld geven en tegelijkertijd afwegen wat haalbaar is. Dat is een enorme balanceer-act, echt een ongelooflijke uitdaging voor alle politici.’

Maar dat wil niet zeggen dat je, zeker naarmate de crisis langer duurt, kunt doen alsof je zekerheid biedt. Als je zegt dat er licht aan het einde van de tunnel is, veronachtzaam je de dynamische wereld waarin we leven. En dat we met structureel andere omstandigheden worden geconfronteerd.

Op zo’n moment moet je proberen om er het beste van te maken. Daarvoor is veel lokaal experimenteervermogen en spontane collectieve actie nodig. Vooral van burgers en bedrijven, niet van de overheid. Die kan wel helpen om die experimenteerkraft in de samenleving te mobiliseren. Ik realiseer me ook wel dat je hiermee iets heroïsch vraagt van een regering. Want alleen al het crisismanagement is *a hell of a job*. Maar regeren is nu eenmaal ook vooruitzien.’

› Is de economische steun überhaupt wel vol te houden?

‘Ik moet hier terughoudend zijn, omdat dit niet mijn specialisme is. Van

mijn collega-economen hoor ik meerdere verhalen. Er is één boekhoudkundige groep die zegt: staats-schuld is goed. Bedrijven en burgers met grote spaaroverschotten willen hun geld zonder risico kunnen stallen en de Nederlandse staat is daarvoor perfect. En als de economie straks weer groeit, loopt de schuld als percentage van de omvang van de economie vanzelf weer terug. Bovendien daalt ook het begrotingstekort dan weer, omdat de belastinginkomsten groeien als het economisch weer beter gaat.’

Een andere groep is wat voorzichtiger en denkt dat de overheid op termijn wel degelijk geld moet vrijspelen om de schuld weer naar beneden te brengen. Zeker als de rente weer omhoog gaat en er een vicieuze cirkel dreigt. Er kan niet van uitgegaan worden dat de economische groei hoger zal blijven dan de rente. En een lage schuld is ook een betere startpositie voor een nieuwe schok. Ten slotte is er nog de groep moderne monetaristen, die zegt dat de centrale bank oneindig geld kan scheppen.’

› Voorafgaand aan de kredietcrisis leek er ook sprake te zijn van grote economische groei, terwijl er grote schulden werden aangegaan. Is de situatie van nu daarmee te vergelijken?

‘Toen ik in 2007 in Cambridge werkte, hoorde ik een collega al zeggen dat het economisch niet lang meer goed kon blijven gaan. Zij was toen een van de weinige economen die dit ook echt zo benoemde. Dat inzicht van dit kan niet goed gaan, krijg je nu ook weer. De beurskoersen, huizenprijzen en waarden van cryptovaluta zijn zo uit het lood geslagen. En dat terwijl de wereldeconomie op allerlei manieren stilvalt en echt een knauw krijgt. Die onevenwichtigheid, of je daar nou

Het is stil in de winkelstraten van Breda.

Foto Braniko de Lang©

filosofisch of economisch naar kijkt, kan op termijn niet blijven bestaan.’

› **Je doet onderzoek naar de uitwerking van de crisissteun. Komt deze wel goed terecht?**

‘Er lijken in Nederland maar weinig zombiebedrijven te zijn (bedrijven die eigenlijk al failliet zijn maar door de overheid in leven worden gehouden, – red.), zeker vergeleken met andere landen. Het zijn over het algemeen relatief gezonde bedrijven, die wel enorm onzeker zijn over de nabije toekomst. Van deze bedrijven mag je verwachten dat ze na de crisis relatief goed zullen herstellen. Dus zou het zonde zijn als daar nu veel organisatiekapitaal verloren zou gaan.

We zien ook dat er nog een golf van uitgestelde faillissementen aankomt, al is nog niet te zeggen hoe groot die golf precies zal zijn. Het enige wat we weten is dat die golf waarschijnlijk minder groot is dan in andere landen.’

› **Hoe helpt jullie onderzoek bij het vormgeven van de crisisbeleid?**

‘Wij bekijken wat voor bedrijven wel en niet worden bereikt met dit beleid. Zo zagen we dat de eerste regelingen goed bij bestaande bedrijven terechtkwamen, terwijl nieuwe, veelbelovende bedrijven het nakijken hadden. Eén van de criteria was namelijk dat er sprake moest zijn van minimaal 20

procent omzetverlies. Maar ja, als je net gestart bent, dan verwacht je groei. Zo bevoordeelde het beleid de gevestigde orde, terwijl de nieuwe orde in de wacht werd gezet.

En bij die bedrijven zit nu juist een groot deel van de experimenteerkracht van de economie. Samen met anderen konden we gelukkig duidelijk maken dat dit soort bedrijven ook behoefte heeft aan overbruggings-regels. Dat dit ook wordt opgepakt laat zien dat de overheid in staat is om goed bij te sturen.’

› **Laat de noodzaak van staatssteun niet vooral zien dat bedrijven niet genoeg reserves hebben?**

‘Waar het voorheen vooral over economische groei ging, gaat het nu vaker over veerkracht. Dat is een beetje het modewoord van 2020 geworden. Het mooie van de focus op veerkracht is dat het daardoor niet alleen meer gaat over zo min mogelijk kosten maken om zo veel mogelijk te produceren. Hoewel daar op zich niet zo veel mis mee is, zeker als het gaat om schaarse middelen, betekent het ook dat je weinig vermogen aanhoudt om schokken op te vangen. Dat paradigma van groei kan dus wel wat tegenwicht gebruiken.

Ik denk dat de bijvangst van dat nieuwe denken is, dat we wat meer denken in termen van rentmeesterschap. Of om het wat meer sociaal te zeggen: aandacht voor het lokale en de gemeenschap. Dat er een gezamenlijke verantwoordelijkheid is om schokken van buiten op te vangen. Dat we er niet op gericht moeten zijn om de aarde steeds verder uit te knijpen. Maar dat we ook een verantwoordelijkheid voor het geheel hebben, als collectief.

Tegelijkertijd heeft zo’n manier van denken over veerkracht ook iets naïefs. Het kan ook leiden tot een conservatieve houding van behouden wat je hebt.’

› **Wat bedoel je daar concreet mee?**

‘Rutte zegt bijvoorbeeld dat we weer terug moeten naar een situatie van winkelstraten en meubelpleinen. Ik vraag me af of we dat wel moeten doen. Zijn er in de hele mensheid altijd winkelstraten en meubelpleinen geweest, en moeten we die altijd behouden?’

Dat vind ik het grote nadeel van het denken in veerkracht. Dan proberen we toch vooral te behouden wat we al hadden, en maken we minder gebruik van het moment van een crisis. Juist nu kunnen we denken: waren die winkelstraten nou wel echt zo’n lokaal

fenomeen? Of werden ze vooral gedomineerd door internationale ketens, die ook nog eens de vastgoedprijzen omhoog stuwden en arbeidsomstandigheden uitholden? Was dat nou wat we wilden?’

› **Welke rol zie jij voor de overheid? Moet die missies gaan formuleren, zoals innovatie-econoom Mariana Mazzucato zegt?**

‘Toen ik nog in Cambridge werkte, zaten Mazzucato en ik in het zelfde onderzoeksprogramma. Wat ze heel goed heeft gedaan, is het ontorechte beeld rechtzetten dat ondernemers alles oplossen en de helden van de economie zijn, en dat de overheid slechts als achtervang optreedt. Mazzucato maakte duidelijk dat de overheid een belangrijke rol heeft bij het creëren van de infrastructuur, op basis waarvan al dat ondernemerschap mogelijk is. En dat waar de onzekerheid zo groot is dat ondernemers iets niet kunnen of willen oppakken, de staat de rol heeft om de eerste investeringen te doen.

Zelf ben ik ook innovatie-econoom. Ik zie de markt als een bruikbare uitvinding om dingen vergelijkbaar te maken. Om signalen op te pakken en daarmee de verdeling van allerlei dingen op een efficiënte manier te regelen. Maar de markt is een kunstmatig verschijnsel, die werkt voor zolang ze werkt. Op het moment dat de markt een te grote rol krijgt in de samenleving, te veel terreinen omvat, dan heeft de markt zelf de wortels van haar eigen destructie in zich.

Er leeft bij een grote groep economen en economisch beleidsmakers het idee dat er een markt is, die we optimaal moeten laten functioneren. Terwijl voor heel veel producten en diensten die markt nog gecreëerd moet worden, en er nog allerlei instituties

en infrastructures moeten worden opgetuigd om haar te laten werken. Denk bijvoorbeeld aan de markt voor online zoeken. Die is niet zomaar ontstaan. Daar is eerst enorm veel geld in allerlei computerwetenschappen gestopt, in hoe je al die protocollen moet maken, in glasvezel en communicatie via GPS, en ga zo maar door. Je moet enorm veel investeren in dat soort infrastructuur, voordat een markt een niveau bereikt dat zij zichtbaar is en kan gaan werken.’

› **Wat is volgens jou dan de rol van de overheid?**

‘Waar Mazzucato volgens mij een beetje in doordraaft, is het idee dat de overheid ook echt een ondernemer kan zijn. Die goede, weloverwogen keuzes kan maken. Die zelf experimenteer-capaciteit heeft en ook in staat is om te falen en te leren. Als mensen behoefte hebben aan elke dag vers brood, waarom zou de overheid dan moeten beslissen of er wel of niet wordt geïnvesteerd in winkelstraten of online verkoop? Ik denk dat je burgers en ondernemers dan onderschat in hun aanpassingsvermogen.

De overheid moet wel gaan nadenken over wat al die bezorgers betekenen voor de wijken waar zij doorheen rijden, en of het internet op orde is om die bestellingen te doen. Ik denk dus dat de overheid ontzettend belangrijk is om de infrastructuur voor al die transformaties op orde te maken.

Het mede mogelijk maken van die transformaties, dat is iets wat buitengewoon weinig bedrijven of burgercollectieven kunnen. Simpelweg omdat ze daar de schaal niet voor hebben. Ook moet je je afvragen of je wel wil dat bedrijven infrastructuur gaan regelen. Dat je afhankelijk wordt van Amazon voor je besteldiensten. Of van Huawei als het om 5G gaat, zoals nu het geval is.’

› **Hoe moet de overheid bepalen waar en in wat voor infrastructuur er geïnvesteerd moet worden?**

‘Als je de laatste onderzoeken van de Rekenkamer en het nieuwe afwegingskader bij steunverzoeken van individuele bedrijven bestudeert, dan kom je eigenlijk vrij ouderwetse gedachten tegen. Gaat de steun naar bedrijven die gezond zijn en naar sectoren waarvan we vinden dat ze steunwaardig zijn? Terwijl je juist nóg een stap terug moet gaan: vinden we dat dit geld terecht komt bij domeinen waarvan we denken dat deze op de lange termijn positieve uitkomsten hebben voor de burger? Is er een publiek belang? De manier waarop we denken over dat soort zaken is nog lang niet voldoende ontwikkeld. Dat het werk van Mariana Mazzucato nu zo populair is, helpt om daarmee verder te komen.’

› **Heeft de coronasteun de relatie tussen overheid en bedrijfsleven veranderd?**

‘Bedrijven moeten ineens weer meer rekenschap afleggen over in hoeverre zij positief bijdragen aan de maatschappij. Dat zag je bijvoorbeeld bij de steun aan KLM. Tegelijkertijd vind ik niet dat VNO-NCW en MKB Nederland het Nederlandse bedrijfsleven maatschappelijk verantwoord hebben gemaakt. Zij zijn hooguit een intensiever contact met de overheid aangegaan om te kijken of de steunmaatregelen zo snel mogelijk konden worden uitgerold voor hun achterban.

De werkgeverslobby zegt in ieder geval niet meer dat bedrijven er voor de overheid zijn. Of dat de overheid bedrijven vooral niet moet lastigvalen, want dan functioneren zij het beste. Dat mantra is wel de wereld uitgeholpen.’ ■

‘Ik vind niet dat VNO-NCW het bedrijfsleven maatschappelijk verantwoord heeft gemaakt’

DE (ON)ZIN VAN ONZE TIJD

Tekst: Mahir Alkaya Illustraties: Nenad Mečava

Het neoliberale denken verliest aan populariteit, maar dat betekent niet automatisch een verschuiving richting socialisme. Wij staan voor de uitdaging om terechte kritiek te omarmen en de economie fundamenteel te hervormen. Kamerlid Mahir Alkaya stelt dat winstchrapers te lang de overhand hebben gehad, met alle gevolgen van dien.

Iedereen van ongeveer mijn leeftijd, die dus geboren is tussen grofweg 1980 en 2000, valt onder de groep 'millennials'. Deze groep wordt vaak nogal stereotyperend omschreven als egocentrisch. Millennials zouden individualisten zijn die goed hun weg weten te vinden in de digitale wereld en veranderingen snel omarmen of zelfs opzoeken. Hoewel mijn leeftijdsgenoten vaak ook optimistisch zijn over hun toekomst en werk, krijgt het

feit dat het merendeel van deze generatie moet rondkomen van een lager loon en een hogere schuld heeft dan hun ouders, minder aandacht. Armoede is dan ook geen onbekend verschijnsel onder millennials.

Volgens sociaal-psychologen wordt een generatie het meest gevormd in de eerste vijftien levensjaren. Het is dus vanzelfsprekend dat het overheersende economische en politieke

gedachtegoed in onze jeugd ons heeft gevormd.

Op school, in de media, in persoonlijke contacten, alom was de neoliberale aanname aanwezig dat niet alleen wijzelf, maar ook ons land en zelfs de hele wereld beter zouden worden als wij ons eigenbelang voorop zouden stellen. De hele samenleving zou volgens het neoliberalisme beter worden als wij zo min mogelijk met

elkaar zouden samenwerken en zo veel mogelijk met elkaar zouden concurreren in een vrije markt, met een zo klein mogelijke overheid. Dat is natuurlijk onzin gebleken. Wij zijn namelijk de eerste generatie in decennia die het niet beter zal krijgen dan onze ouders.

IDEOLOGIE TER DISCUSSIE

Maar het neoliberalisme heeft niet alleen onze individuele levens beïnvloed, ook ons land en de wereld zijn er ondertussen niet eerlijker, schoner of mooier op geworden. Integendeel zelfs. Het neoliberalisme blijkt nergens ter wereld een antwoord te kunnen vinden op de stijgende ongelijkheid, de oncontroleerbare globalisering of de gevaarlijke klimaatopwarming. Niet verrassend, omdat het zelf de grootste veroorzaker van deze rampen is. De neoliberale ideologie staat daarom steeds meer ter discussie, ook in Nederland.

Een land van kleine buffers, De gulden snede, Fantoomgroei, Ruw ontwaken uit de neoliberale droom en Ontspoord kapitalisme zijn slechts enkele voorbeelden van recent verschenen Nederlandstalige boeken die vanuit verschillende perspectieven het falen van het neoliberalisme beschrijven. Internationaal is deze lijst nog veel langer.

Het neoliberale denken verliest dus duidelijk aan populariteit. Niet alleen bij millennials die ermee zijn opgegroeid, maar ook bij andere generaties.

Dat betekent overigens niet automatisch een verschuiving richting socialisme. In veel landen zien wij helaas het tegenovergestelde gebeuren. Terechte kritiek op ongelijkheid, op het winstschrapen aan de top, op ontheemding en vervreemding van de lokale cultuur, wordt door recht-nationalisten gebruikt om wantrouwen tegen nagenoeg alle democratische en rechtsstatelijke instituties aan te wakkeren. Die instituties hebben immers de grootste onzin van onze tijd jarenlang verdedigd en in stand gehouden. In verschillende landen zien we waar dit toe kan leiden, met als recent dieptepunt de bestorming van het Capitool in de Verenigde Staten.

In het voorkomen van dit soort uitwassen in Nederland, in het omarmen van terechte kritiek in de samenleving op instituten, in deze te verbeteren in plaats van aan te vallen, en in het fundamenteel hervormen van onze economie, zit de komende jaren de uitdaging voor socialisten. Daarin zit de zin van onze tijd.

WERELDWIJDE CRISIS

Er is echter geen tijd te verliezen. De geschiedenis leert namelijk dat economische crises sluimerende veranderingen in de samenleving kunnen versnellen. De groep die op dat soort momenten het best georganiseerd is en de beste alternatieven biedt, kan grote veranderingen bewerkstelligen.

Wij bevinden ons momenteel in een wereldwijde crisis. Het coronavirus houdt al een jaar de hele wereld in zijn greep en beïnvloedt samenlevingen, politiek en economie. Verschillende politieke partijen hebben in de afgelopen maanden hun visie op de wereld na corona opgesteld. Naast onze voorstellen, acties en campagnes om de meest urgente problemen in deze crisis aan te pakken, hebben wij in het voorjaar ook een aanvalsplan voor de economie gepresenteerd. Tegelijkertijd hebben we verschillende initiatieven genomen en voorstellen aan de regering gedaan.

1. Om snel en ruimhartig solidariteit in de samenleving te organiseren en

crismaatregelen te nemen die bestaanszekerheid garanderen aan iedereen.

2. Om de rekening van de crisis eerlijk te verdelen, waarbij de sterkste schouders in de samenleving de zwaarste lasten dragen en er niet bezuinigd wordt op de publieke sector.
3. Om fundamentele tekortkomingen van het neoliberalisme en de scheve verhoudingen bloot te leggen en perspectief te bieden op hoe het eerlijker zou kunnen.

VEEL LEED BESPAARD

Waar staan wij op dit moment? We kunnen allereerst constateren dat er meer solidariteit is georganiseerd dan bij voorgaande crises. Volgens de meest recente cijfers heeft het kabinet zo'n € 31,4 miljard uitgegeven aan coronamaatregelen in 2020. Voor 2021 worden de uitgaven geschat op € 14,4 miljard. In totaal gaat het om 179 maatregelen, die veelal met brede maatschappelijke en politieke steun zijn genomen. Vooral de Noodmaatregel Overbrugging voor Werkgelegenheid (NOW), waarmee getroffen ondernemers een groot deel van hun loonkosten vergoed krijgen, heeft veel ontslagen voorkomen. Veel menselijk leed is hierdoor bespaard gebleven. Daarnaast werden onder meer hypotheekaflossingen uitgesteld, evenals belastingbetalingen, en kregen zelfstandigen zonder

Illustratie: Len Munnik

Veel partijen zijn de afgelopen jaren meegewaaid met de neoliberale wind

personeel tóch een vorm van sociaal vangnet.

De meeste onenigheid was er tussen progressieve partijen (met de SP voorop) en het kabinet over de vele uitzendkrachten en mensen met een onzeker contract die buiten de boot vielen en over aanvullende steun aan grote bedrijven zoals KLM, waar de SP in de huidige vorm tegen is. Als een bedrijf als KLM niet failliet mag gaan vanwege het belang voor de economie en de werkgelegenheid, hoort het immers überhaupt niet thuis op de markt. Dan zou het genationaliseerd moeten worden. Daarmee voorkom je dat je als overheid een bedrijf in moeilijke tijden moet steunen, dat in goede tijden geen financiële buffer heeft aangelegd omdat aandeelhouders en topbestuur-

ders beloond moesten worden. De rest van de maatregelen werd met recordsnelheid in het parlement behandeld. Ondertussen is er zelfs een nationaal investeringsfonds ingesteld om nuttige investeringen in het publieke belang te financieren.

Al dit soort maatregelen lijken nu verstandig en bijna vanzelfsprekend, maar waren tijdens de vorige economische crisis nog ondenkbaar. De voorzichtige conclusie kan dus getrokken worden dat het organiseren van solidariteit in economische crises meer de norm lijkt te worden. Zelfs media die jarenlang onverkort neoliberale maatregelen en bezuinigingen bepleitten, zoals de Financial Times, geven nu het falen daarvan toe en bieden ruimte aan fundamenteel andere geluiden.

Maar solidariteit is niet gratis. Volgens de meest recente ramingen zal de staatsschuld oplopen tot 59,0 procent van de economie in 2021, en daarna langzaam verder stijgen. Voor de coronacrisis bedroeg de schuld 48,7 procent. De aankomende verkiezingen zullen daarom ook gaan over wie de coronarekening zal betalen. Waar er eensgezindheid lijkt te bestaan over het organiseren van solidariteit, ontbreekt die over de verdeling van de rekening daarvan.

Na de vorige economische crisis volgden jarenlange bezuinigingen, opgelegd door de neoliberale EU. Deze bezuinigingen hebben de levens van veel mensen verslechterd. Miljoenen mensen hebben de gevolgen persoonlijk gevoeld, van ontslagen zorgverleners tot studenten

die werden opgezadeld met torenhoge schulden. Zo ook in Nederland, waar door de kabinetten-Rutte onder meer 52 miljard op de publieke sector werd bezuinigd.

De neoliberale opstelling van de EU leidde in sommige Europese landen tot de opkomst van linkse partijen, zoals Syriza in Griekenland en Podemos in Spanje. In veel andere Europese landen werd nationalistisch-rechts juist sterker door deze opstelling, ook in Nederland.

NOG STEEDS VEEL MIS

Gelukkig lijkt de kijk op overheidsfinanciën in Nederland langzaam te veranderen. Vrijwel geen enkele politieke partij houdt meer stellig vast aan het neoliberale idee dat de overheidsschuld koste wat het kost zo snel mogelijk omlaag gebracht moet worden. Ook onder economen lijkt er consensus te zijn over een hogere staatsschuld. Nog geen 10 procent van hen zou een overheidsschuld van 90 procent van het bbp 'onhoudbaar' vinden. Het overgrote deel van de economen lijkt het er dus over eens dat er niet overhaast bezuinigd moet worden. Dat is winst.

Maar er gaat nog steeds veel mis in onze economie. Zo hebben veel bedrijven de afgelopen jaren te weinig buffers opgebouwd, omdat ze hun torenhoge winsten vooral hebben uitgekeerd aan aandeelhouders. Daarom moesten ze direct na het uitbreken van de coronacrisis al een beroep doen op overheidssteun. Het meest bekende voorbeeld hiervan is Booking.com. In 2019 kocht Booking Holdings nog voor miljarden euro's aan eigen aandelen in, waar de aandeelhouders fors van profiteerden. In de jaren daarvoor kreeg het bedrijf al flinke belastingkortingen van de overheid, terwijl het miljarden winst boekte. Dit bedrijf legde dus zelf geen gezonde financiële buffer aan en droeg ook te weinig bij aan de financiële buffer van de overheid. Desondanks stond het in maart vorig jaar vooraan in de rij om overheidssteun aan te vragen.

En Booking en andere bedrijven kunnen ook nog op een belastingkorting rekenen, want een paar maanden geleden heeft een kabinets-

voorstel daartoe een meerderheid gekregen in de Tweede en Eerste Kamer. Ook GroenLinks en de PvdA hebben voor dit belastingplan gestemd. Een eerlijke verdeling van de coronarekening is dus nog lang geen uitgemaakte zaak. We moeten daarom alles in het werk stellen om te voorkomen dat huishoudens en de publieke sector opnieuw de rekening gepresenteerd krijgen, zoals dat gebeurde bij de bankencrisis. De rekening van de coronacrisis moet naar het bedrijfsleven en naar mensen met veel vermogen.

Maar om de harten van mensen te winnen en ze te motiveren om in beweging te komen voor een betere wereld, is er meer nodig dan economische verbetering. Dit zou anders immers net zo goed het bestaan van een 'homo economicus' veronderstellen, waar het neoliberalisme zich juist op heeft verkeken. Het organiseren van solidariteit en het eerlijk verdelen van de rekening is daarom onvoldoende. Wij socialisten moeten mensen ook perspectief bieden op een samenleving die de grote uitdagingen van deze tijd aankan.

EERLIJKE ECONOMIE EN SAMENLEVING

Door de dominantie van het neoliberalisme was de aanpak van ongelijkheid en klimaatverandering lange tijd onmogelijk. De belangen van multinationals stonden voorop en pas daarna kwamen de mensen. Zelfs eerste stappen in de richting van echte oplossingen waren jarenlang onbespreekbaar, maar daar lijkt nu verandering in te komen en die ruimte moeten we pakken.

Wij hebben als SP, veel meer dan alle andere politieke partijen, uitgewerkte voorstellen voor een eerlijke en gezonde economie en samenleving, zoals het Nationaal Zorgfonds, gratis toegankelijke musea, een nationale betaal- en spaarbank, een plan van aanpak tegen ontwrichtende arbeidsmigratie, het recht op winstdeling, democratisering van grote bedrijven, bindende referenda, pensioen vanaf je 65^e en een minimumloon van 14 euro per uur. Wij willen medewerkers meer invloed geven binnen grote ondernemingen en willen hen automatisch collectief mee laten profiteren, zodra

Foto: Maurits Gemmink

Mahir Alkaya (1988) is namens de SP woordvoerder Financiën, Handelsverdragen en Ontwikkelingssamenwerking in de Tweede Kamer.

er winst gemaakt wordt. Dit zijn slechts eerste stappen richting een land waarin niet winstmaximalisatie maar menselijke waardigheid, gelijkwaardigheid en solidariteit voorop zullen staan. Een land dat niet alleen eerlijker, maar ook succesvoller zal zijn.

Winstschrapers hebben veel te lang de overhand gehad, met alle gevolgen van dien voor onze creativiteit, cultuur en innovatie. Onzichtbare kapitalisten die niets bedenken of ondernemen, maar enkel hun financiële gewicht gebruiken om onze economie vorm te geven, zijn te machtig geworden. Om in beweging te komen zijn visie en handelingsperspectief nodig, waarvan men zegt dat beide in Nederland juist ontbreken. Dat mag zo zijn bij al die partijen die de afgelopen jaren zijn meegewaaid met de neoliberale wind, maar volgens mij voelt geen enkele SP'er zich hierdoor aangesproken. Wij weten wat ons te doen staat.

Het is onze taak om nieuwe, menselijke omstandigheden te creëren, die ieder mens in staat zullen stellen om te floreren, ook al moeten we daarvoor voorbij aan het kapitalisme. Alleen zo kunnen wij echt afscheid nemen van de onzin van onze tijd en samen grootse dingen bereiken. ■

